

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-56>

УДК 314.7

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ¹

THEORETICAL AND CONCEPTUAL APPROACHES TO THE RESEARCH OF FORCED POPULATION MIGRATION

Бараняк Ігор Євгенович

кандидат економічних наук,

Державна установа «Інститут регіональних досліджень
ім. М.І. Долішнього НАН України»ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1467-0262>**Baranyak Ihor**SI «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishnyi
of the National Academy of Sciences of Ukraine»

Стаття присвячена обґрунтуванню теоретико-концептуальних базису дослідження вимушеної міграції населення. Систематизовано підходи до сутнісно-змістового розуміння та трактування таких споріднених категорій як вимушені мігранти, біженці, особи з тимчасовим захистом. Здійснено типологізацію процесів вимушеної міграції за різними критеріями їх вияву: причиною виникнення, формою організації правових відносин, способом утворення правовим статусом мігрантів, масштабом поширення, суб'єктом міграції, географічним вектором спрямування міграційних потоків, рівнем управлінського впливу органів державної влади. Узагальнено ознаки та закономірності добровільної та вимушеної міграції населення. Підсумовано, що вимушена міграція характеризується низьким рівнем керованості та прогнозованості масштабів та напрямів переміщення людських ресурсів.

Ключові слова: вимушена міграція, типологізація, людський потенціал, тимчасовий захист, біженці, безпека.

The article is devoted to the substantiation of the theoretical and conceptual basis of the study of forced population migration. Approaches to the essential and meaningful understanding and interpretation of such related categories as forced migrants, refugees, persons with temporary protection are systematized. A typology of forced migration processes was carried out according to various signs of their manifestation: the cause of occurrence, the form of organization of legal relations, the method of formation, the legal status of migrants, the scale of distribution, the subject of migration, the geographic vector of the direction of migration flows, the level of managerial influence of state authorities. The signs and regularities of voluntary and forced population migration are summarized. In particular, the prerequisites for increasing the migratory activity of the population of voluntary migration are significant gaps in the socio-economic development of the territories of donors and recipients of human resources, while forced migration is the deterioration of the security situation, the existence of risks and threats to human life. It is concluded that forced migration is characterized by a low level of controllability and predictability of the scale and direction of the movement of human resources, and the consequences for demographic development can be critical and threaten the national security of the countries-donors of human resources in connection with the scale of the volume of migration, the degradation of the eco-settlement space as a result departure of the majority of residents, acceleration of population aging processes and shortening of its average life expectancy. At the same time, forced migration does not contribute to the improvement of the material situation in the short term and, as a result, leads to the loss of social status and the destruction of the well-being of migrants. Since forced migration inhibits the processes of socio-demographic development of territories that are donors of human resources, this actualizes the need for further substantiation of methodological approaches to impact assessment forced population migration on the main determinants of demographic security and parameters of human potential development.

Keywords: forced migration, typology, human potential, temporary protection, refugees, security.

¹ Статтю підготовлено у межах виконання НДР «Вимушена міграція населення: закономірності та наслідки для розвитку людського потенціалу України» (номер державної реєстрації 0123U102963).

Постановка проблеми. У класичному розумінні міграція населення є невід'ємною ознакою сучасного суспільства й запорукою його розвитку, а у своїй суті часто розглядається як соціально-економічне явище, яке регулюється економічними методами управління, виникає у результаті наявності значних розривів у соціально-економічному розвитку між країнами та територіями походження та призначення мігрантів, забезпечує перерозподіл людських ресурсів до працедефіцитних регіонів. Водночас погіршення безпекової ситуації унаслідок виникнення військових конфліктів, загострення продовольчої кризи та голоду, порушення базових прав та свобод людини у різних частинах світу наочно засвідчують багатогранність чинників, які впливають на міграційну поведінку та ухвалення рішення про переїзд, що доводить необхідність теоретико-концептуального осмислення процесів вимушеної міграції, детермінації їх впливу на розвиток людського потенціалу та детермінант демографічної безпеки країн-реципієнтів та донорів людських ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До 2022 року фокус теоретико-концептуальних досліджень вітчизняних вчених-міграціологів зосереджувався у більшій мірі на осмисленні причин та наслідків трудової та освітньої міграції обсяги якої в умовах соціально-економічних потрясінь доби незалежності України відігравали помітну роль [1; 2; 3; 4]. Серед ґрунтовних досліджень з питань вимушеної міграції варто відзначити праці Е. Лібанової, О. Позняка [5], В. Завгородня, Є. Полянська [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на практичну цінність висновків вище наведених праць, воєнна агресія РФ, анексія Криму та частин Донецької та Луганської областей України поруч із широкомасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р. заклади фундамент для активізації досліджень процесів вимушеної міграції, яка за масштабами та загрозою порівняно більш суттєво накладає свій відбиток на розвиток людського потенціалу країн-донорів та реципієнтів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є сутнісно-змістове осмислення процесів вимушеної міграції населення, в тому числі їх типологізація за різними ознаками вияву та рівнем впливу на розвиток людського потенціалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На загал у науковому дискурсі за

критерієм добровільності виділяють три види міграції: добровільну, примусову та вимушену [7, с. 132]. За умови добровільної міграції ухвалення рішення про переїзд приймається індивідом добровільно в результаті соціально-економічних, шлюбно-сімейних, психологічних чинників. Під примусовою міграцією розуміють насильницьке переселення населення шляхом виселення, вигнання, депортації із застосуванням силових методів органами державної влади. Вимушена міграція полягає в зміні місця проживання назавжди чи на невизначений період часу усупереч бажання людей.

У довідковій літературі вимушена міграція визначається як специфічний за своїми ознаками вид міграції, який передбачає переселення людей усередині держави або за її межі з військово-політичних, національних, расових, стихійно-екологічних причин, несуть загрозу життю людини та вимагають невідкладного прийняття рішення про міграцію [8, с. 114].

У більш широкому значення Міжнародна асоціація з вивчення вимушеної міграції дану категорію трактує як загальний термін, який охоплює як біженців та осіб з тимчасовим захистом, так і внутрішньо переміщених осіб. Варто розуміти, що причини вимушеної міграції формуються в площині дії безпекових чинників серед яких чільне місце займають військові дії на території постійного проживання населення. Додатково крім воєнних конфліктів, каталізаторами масового виїзду населення можуть бути також природні стихійні лиха та катаклізми (землетруси, повені, виверження вулканів, урагани), катастрофи антропогенного характеру (ядерні та хімічні аварії), а також проекти так званого інфраструктурного розвитку (масштабне будівництво доріг, морських портів, аеропортів, залізниць, утворення заповідно-рекреаційних зон) [9].

Разом із тим природні та антропогенні чинники вимушеної міграції лише опосередковано впливають на зміну тенденцій розвитку людського потенціалу. Адже територія ураження, для прикладу, стихійним лихом є порівняно невелика, тому міграція людських ресурсів відбувається в межах країни, що однозначно має негативні наслідки для економічного становища мігрантів та їх добробуту, проте ризики для національної безпеки держави, за умови ухвалення ефективних рішень органами державної влади, все ж мінімізуються. На протипагу міждержавні воєнні конфлікти, які супроводжуються тотальним

знищенням цивільної, енергетичної та соціально-економічної інфраструктури, створюють передумови для формування інтенсивних міграційних потоків утікачів від війни до країн з безпечними умовами проживання.

Таким чином, вимушені мігранти є жертвами обставин різного характеру та, на відміну від трудових, характеризуються високим рівнем соціально-правової вразливості, що доводить необхідність розробки програм їх соціально-економічного, правового захисту з детермінацією особливостей для окремих категорій – біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб, екологічних мігрантів [6].

Згідно методологічного підходу Міжнародної організації з міграції (МОМ) для дослідження та врегулювання проблем й викликів вимушеної міграції в теорії та практиці державної політики використовують такі терміни як примусова міграція, масовий наплив, міграційна амністія, легалізація, міжнародний захист, тимчасовий захист, притулок та право притулку, місцева інтеграція, гуманітарний захист, принцип нонрефуглменту. Водночас для позначення осіб вимушеної міграції застосовують поняття біженець, особа з тимчасовим захистом, шукач притулку, внутрішньо переміщена особа [10]. Оскільки міграція як складний процес завжди пов'язаний із ризиком, МОМ також детермінує в міграційній термінології поняття, пов'язані з вразливістю – «вразлива група», «вразливі особи». Разом із тим концепція вимушеного переміщення населення охоплює такі міграційні рухи, як втеча, евакуація, переміщення і переселення.

На сьогоднішній день, глобальною міжурядовою організацією, яка присвячує свою діяльність порятунку життів, захисту прав і забезпечення майбутнього для біженців, вимушено переміщених громад та осіб без громадянства є Агенство ООН у справах біженців. Її діяльність спрямовується в основному на координацію заходів щодо соціально-правового захисту вимушених мігрантів, задоволенні базових потреб постраждалого населення через надання грошової допомоги та предметів першої необхідності (непродовольчих товарів), наданні допомоги тимчасового прихистку та житла в надзвичайних ситуаціях в коротко- та середньостроковій перспективі [11]. Також на базі даної організації функціонує аналітична платформа моніторингу процесів вимушеної міграції, яка дозволяє відслідковувати тенденції та динаміку переміщення населення, а відтак слугує відправною

точкою у детермінації масштабів та напрямів вимушеної міграції.

В цілому у науковому дискурсі існують різні концептуальні підходи до розуміння категорій «біженець» та «вимушений мігрант». У широкому сенсі до біженців прийнято відносити усіх, хто покинув адміністративні межі країни через війну, насильство чи переслідування на ґрунті релігійної, етнічної, расової приналежності, в той час як у вузькому – лише тих, хто отримав юридичний статус біженця.

Згідно статті 1 Конвенції про статус біженця 1951 року, біженець – це особа, яка «внаслідок обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни, або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань» [12].

Додатково у понятійно-термінологічному інструментарії Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) виділяють такі підвиди вимушених мігрантів зі статусом біженця як конвенційні, мандатні, транзитні, «біженці на орбіті» та «біженці на місці». Зокрема, до транзитних біженців відносяться особи, які тимчасово проживають на території будь-якої держави, тоді як біженці на орбіті – не мають змоги отримати статус біженця, що змушує їх постійно переїздити з однієї країни в іншу.

Як справедливо зазначають Слюсаревський М. та Блинова О. [13] схожість між «вимушеною міграцією» та «біженством» детермінується в площині вимушеності. Відмінності ж полягають у тому, що в психіці біженця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у вимушеного мігранта – додатково присутній момент оцінки місця та часу переселення, тобто він має змогу більш ретельніше вибрати країну чи регіон, а також період переміщення.

Узагальнення підходів до трактування процесів вимушеної міграції дає підстави класифікувати їх за різними ознаками вияву (рис. 1):

1. *За причиною виникнення:* у результаті військових конфліктів, природних стихійних лих та катаклізмів, загострення продовольчої кризи та голоду, погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації, порушення базових прав та свобод людини, політичних переслідувань, катастроф антропогенного характеру, реалізації проєктів економічного розвитку.

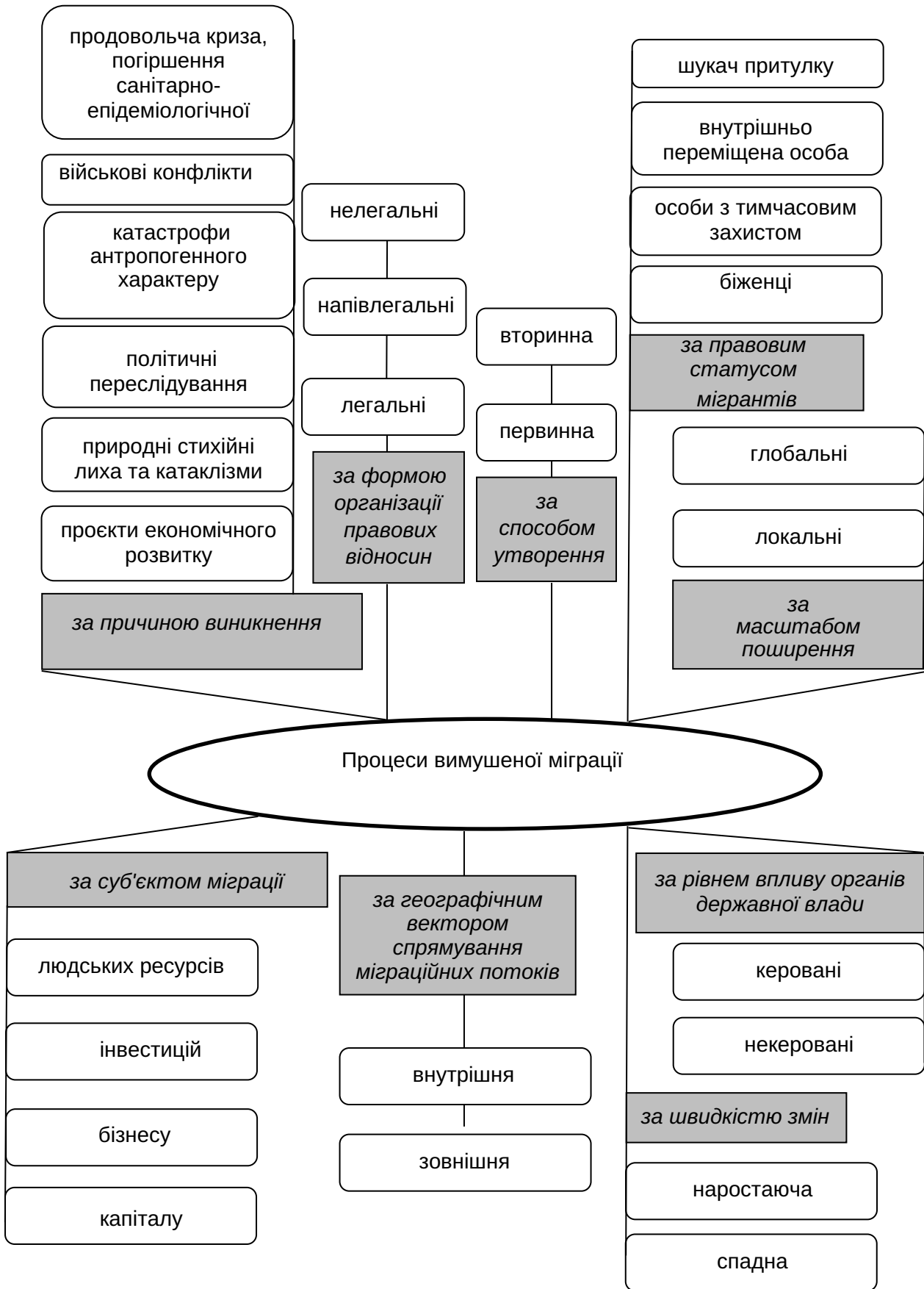

Рис. 1. Типологізація процесів вимушеної міграції

Джерело: побудовано авторами

2. *За формою організації правових відносин*: легальна (вимушена міграція урегульована на законодавчому рівні відповідними нормативно-правовими документами, які спрощують механізм перетину кордону, адаптації та інтеграції переселенців у приймаючий соціум), напівлегальна (переміщення окремих верств потенційних мігрантів обмежене законодавчими інструментами впливу, проте частина мігрантів намагається отримати відповідні дозвільні документи та, здійснивши акт міграції, перебуває на межі нелегальної міграції по завершенні дії таких документів) та нелегальна (вимушені мігранти проникають на бажану територію проживання в обхід установлених правил, без наявності необхідних дозвільних документів), користуючись послугами контрабандистів та інших міграційних посередників).

3. *За способом утворення*: первинна та вторинна. Першочергово потоки вимушених мігрантів спрямовуються до країн та регіонів, які адміністративно межують із територіями з незадовільним рівнем безпеки й надалі перерозподіляються до місць з вищим рівнем соціального захисту переселенців. Зокрема, у випадку вимушеної міграції населення з України, найперше переміщення здійснювалось до Угорщини, Молдови, Румунія, Польщі, в той час як на вторинному рівні – до Німеччини, Великої Британії, США, Канади, Іспанія та Чехії.

4. *За правовим статусом мігрантів*:

– особи, що шукають притулок – претенденти на отримання статусу біженця або тимчасового захисту, тобто громадяни інших держав, які вимушено переселилися з місця свого постійного проживання, подали пакет документів на отримання правового статусу біженця в країні імміграції, але ще не отримали його;

– особи із статусом тимчасового захисту – громадяни інших держав або особи без громадянства, яким державні органи країни в'їзду надали тимчасовий захист і права на певний період, ідентичні правам біженців.

– біженці – громадяни інших держав або особи без громадянства, які вимушені були покинути територію постійного місця проживання з вагомих причин для державних органів країни імміграції, щоб забезпечити право на притулок, працю, освіту, соціальну допомогу, податкові пільги на необмежений термін при умові дотримання місцевих законів та розпоряджень органів влади.

5. *За масштабом поширення*: глобальні (міграційні потоки вимушених переселенців значні за обсягами й водночас направлені

у різні країни або частини світу) і локальні (вимушене переміщення населення місцевого характеру та відбувається без перетину адміністративних кордонів країн чи регіонів).

6. *За суб'єктом міграції*: людських ресурсів, бізнесу, інвестицій та капіталу.

7. *За географічним вектором спрямування міграційних потоків*: зовнішня та внутрішня.

8. *За рівнем впливу органів державної влади*: керована (процеси вимушеної міграції контролюються відповідними органами державної влади країн імміграції та еміграції, здійснюється їх моніторинг та оперативне реагування на виклики масового переміщення населення) і некерована.

9. *За швидкістю змін*: наростаюча (абсолютна чисельність вимушених мігрантів зростає високими темпами) та спадна.

Разом із тим у теоретико-концептуальному вимірі вимушена міграція на відміну від добровільної (трудової чи освітньої) володіє набором специфічних ознак та закономірностей, які систематизовано у таблиці 1.

Висновки. Таким чином, вимушена міграція характеризується низьким рівнем керованості та прогнозованості масштабів та напрямів переміщення людських ресурсів, оскільки рішення про міграцію приймається спонтанно та реалізується негайно, у стислі терміни. У демографічному плані до процесів вимушеної міграції насамперед залучене міграційно неактивне населення (жінки та діти), рівень участі чоловіків у процесі еміграції порівняно невисокий та видозмінюється у залежності від виду чинників вимушеної міграції. Відтак наслідки для демографічного розвитку можуть бути критичними та загрожувати національній безпеці країн-донорів людських ресурсів у зв'язку з масштабністю обсягів міграції, деградації екістико-поселенського простору унаслідок виїзду більшості мешканців, прискоренні процесів старіння населення та скороченні його середньої тривалості життя. Водночас вимушена міграція не сприяє покращенню матеріального становища у короткостроковій перспективі та у результаті призводить до втрати соціального статусу та руйнування добробуту переселенців.

Так як вимушена міграція інгібує процеси соціально-демографічного розвитку територій-донорів людських ресурсів, це актуалізує потребу подальшого обґрунтування методичних підходів до оцінювання впливу вимушеної міграції населення на основні детермінанти демографічної безпеки та параметри розвитку людського потенціалу.

Таблиця 1

Теоретико-концептуальний базис міграції за критерієм добровільності

Ознаки	Види міграції	
	Добровільна	Вимушена
Передумови підвищення міграційної активності населення	Значні розриви у соціально-економічному розвитку територій донорів та реципієнтів людських ресурсів	Погіршення безпекової ситуації, існування ризиків та загроз для життя людини
Мета	Покращення матеріально-фінансового стану сімей та родин мігрантів, професійно-кваліфікаційних характеристик, досвіду та знань	Забезпечення базових потреб у безпеці
Тривалість підготовки до акту міграції	Процес переїзду планується планомірно упродовж тривалого часу	Рішення про міграцію приймається спонтанно та реалізується негайно, у стислі терміни
Людські ресурси залучені до міграційних процесів	Економічно активне населення, особи з високим рівнем професійно-кваліфікаційних характеристик, у статевому зрізі переважають чоловіки	Насамперед міграційно неактивне населення (жінки та діти), рівень участі чоловіків у процесі еміграції порівняно невисокий та видозмінюється у залежності від виду чинників вимушеної міграції
Географічний вектор спрямування міграційних потоків	До урбанізованих систем з високим рівнем економічного розвитку, дефіцитом кадрів, високими стандартами соціального захисту	Першочергово до країн та регіонів, які адміністративно межують із територіями з незадовільним рівнем безпеки й надалі осідають у місцях з вищим рівнем соціального захисту переселенців

Джерело: побудовано автором

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Sadova U., Stepura T., Baranyak I. Ukraine in the territorial migration systems: current structural-qualimetric aspects of the formation and development. *European Journal of Transformation Studies*. 2020. Vol. 8, no. 1. P. 60–78.
- Левицька О., Мульська О. Моделювання інтенсивності зовнішньої міграції населення України в умовах посилення середовища виштовхування. *Економіка України*. 2020. № 9. С. 48–65. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.09.048>
- Mulska O., Baranyak I. Demographic and Socioeconomic Effects of Strengthening External Migration Activity of the Population in Ukraine. *Modern Economics*, 21(2020). P. 149–154. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V21\(2020\)-23](https://doi.org/10.31521/modecon.V21(2020)-23)
- Bidak V. Ya., Baranyak I. Ye. Risk-generating features of the growing external migration activity of the population of the Carpathian region. *Регіональна економіка*. 2021. № 1(99). С. 44–54. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-1-5>.
- Лібанова Е. М., Позняк О. В., Цимбал О. І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2(48). С. 37–57. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
- Завгородня В. М., Полянська Є. А. Поняття та категорії вимушених мігрантів у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 402–405.
- Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 127–139.
- Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник. 2-ге вид., доп. і перероб. / за ред. У.Я. Садової. Львів : ІРД ім. М. І. Долішнього НАНУ, 2018. 226 с.
- What is forced migration? Forced migration online. URL: <http://www.forcedmigration.org>

10. Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський тлумачний словник. Київ : БЛАНК-ПРЕС, 2015. 100 с.
11. United Nations Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/ua/>
12. Конвенція про статус біженця 28 липня 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
13. Слюсаревський М., Блинова О. Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинники та закономірності. *Світогляд*. 2015. № 5 (55). С. 41–54.

REFERENCES:

1. Sadova, U., Stepura, T., & Baranyak, I. (2020). Ukraine in the territorial migration systems: current structural-qualimetric aspects of the formation and development. *European Journal of Transformation Studies*, 8, 1, 60–78. [in English].
2. Levytska, O., & Mulska, O. (2020). Modeliuvannia intensyvnosti zovnishnoi mihratsii naselennia Ukrainy v umovakh posylennia seredovyshcha vyshtovkhuvannia [Modeling of intensity of external migration of Ukrainian population in the conditions of strengthening of the push environment]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 9, 48–65. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.09.048> [in Ukrainian].
3. Mulska, O., & Baranyak, I. (2020). Demographic and Socioeconomic Effects of Strengthening External Migration Activity of the Population in Ukraine. *Modern Economics*, 21(2020), 149–154. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V21\(2020\)-23](https://doi.org/10.31521/modecon.V21(2020)-23). [in English].
4. Bidak, V. Ya., & Baranyak, I. Ye (2021). Risk-generating features of the growing external migration activity of the population of the Carpathian region. *Rehionalna ekonomika – Regional Economy*, 99(1), 44–54. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-1-5>. [in English].
5. Libanova, E. M., Pozniak, O. V., & Tsymbal, O. I. (2022). Masshtaby ta naslidky vymushenoї mihratsii naselennia Ukrainy vnaslidok zbroinoї ahresii Rosiiskoi Federatsii [Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 2 (48), 37–57. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian].
6. Zavorodnia, V.M. & Polianska, Ye.A. (2018). Poniattia ta katehorii vymushenykh mihrantiv u mizhnarodnomu pravi [Concepts and categories of forced migrants in international law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific e-journal*, 6, 402405. [in Ukrainian].
7. Rovenchak O. (2006). Vyznachennia ta klasyfikatsii mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat [Defining and classifying migrations: approaching operational concepts]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 2, 127 DOI:139. [in Ukrainian].
8. Mihratsiini yavyshecha ta protsesy: poniattia, metody, fakty [Migration phenomena and processes: concepts, methods, facts]. Reference book, 2-d ed / Sadova U.Ya. (ed.). (2018). Lviv, Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
9. What is forced migration? Forced migration online. URL: <http://www.forcedmigration.org> [in English].
10. Mizhnarodna terminolohiia u sferi mihratsii: ukraiinsko-anhliiskyi tлумachnyi slovnyk [International terminology in the field of migration: Ukrainian-English explanatory dictionary] (2015). Kyiv, BLANK-PRES [in Ukrainian].
11. United Nations Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/ua/>
12. Konventsiiia pro status bizhentsia 28 lypnia 1951 roku [Convention on the Status of Refugees of July 28, 1951]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text [in English].
13. Sliusarevskiy, M. & Blynova O. (2015). Mihratsiia yak sotsialno-psykholohichne yavysheche: vydy, funktsii, chynnyky ta zakonmironosti [Migration as a socio-psychological phenomenon: types, functions, factors and regularities]. *Svitohliad – Worldview*, 5, 41–54. [in Ukrainian].